

נותר בנטו גם לאחר היגרדושו, עד לפברואר 1943, ואף נכנס אליו ערב מרד גטו ורשה באפריל של אותה שנה. מה היו מעשיו בתודושים אחרונים אלה, ומדוע נפסקה התעניינותו ברינגלבלום וכתביו לאחר היגרדושו?

לאמתו של דבר, תהליך דומה מתרחש אף בנוגע לכלל הציבור היהודי: תפיסתו את החברה היהודית כחברה פעילה ותוססת נחתמת לרוב ביולי 1942 למרות התיעוד הרב הקיים.² הוזה אומר, אף שעשרות אלפי יהודים המשיכו לחיות, ולו באופן זמני, בגטולת הגטו גם לאחר מלחמת העולם השני. יהודי ורשה לאחר היגרדושו הגדול מעבר מהמוני העם לקבוצות משנה בתוך הציבור היהודי, ונוטה להתמקד במוחם של המגורשים לטרבלינקה מצד אחד, ובתאורגנות תנועות הנוער למרד המוהזן מצד אחר. איך ספק שיש חשיבות עצומה להכרת מערך ההתנגדות בגטו ורשה ולהכנת גורל היהודים שגשלו לטרבלינקה. עם זאת אין להוזה את חלק הייחוס של יהודי גטו ורשה כחשעת האחרים האחרונים לקידומו ואין להתעלם מפעילותו של רינגלבלום בתקופה זו.

ברפנים הבאים אנסה להציג את מציאות החיים שהתקיימה בגטו ורשה ביי הגרדושו הגדול (יולי 1942) למרד הגטו (אפריל 1943), תוך כרי התחקות אחר גורלו של רינגלבלום כאדם, כפעיל הציבור וכרהיסטוריון.³

University Press, 2002), pp. 142-157; *ibid.*, "Vilna and Warsaw. Two Ghettos Diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum," in: Robert Moses Shapiro (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporary Personal Accounts* (New-York: Ktav Publishing House, 1999, pp. 171-215; Samuel Kassow, "Politics and History: Emanuel Ringelblum and the Oneg Shabbat Archive", *יד ושם* 2004), עמ' 51-80.

2 **בין שתי מלחמות העולם, מיכאל 16 (2004), יתדותם אירופים ואירופים יהודים**

3 **הני, כתבים אחרונים; בהיה ברמן, יעל הארכיון שלנו בצד האד', וידיעת ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה תמוז, מס' (14-15) 2-3 (ניסן תשס"ז), עמ' 31-35.**

עמנואל רינגלבלום: האדם וכתביו מהגירדושו הגדול למרד הגטו*

חיי כר-ששון

חיי של ד"ר עמנואל רינגלבלום ככלל ופיעילותו בגטו ורשה כפרט צמדו במקרה ההתעניינות המחקרית מאז תום השואה, ולא בכדי. פיעילותו של רינגלבלום למען מוגרשי זבונשיץ (Zbąszyń), חלקו ביסוד וערי הבתיים, עבודתו כמסוד לעזרה עצמית סוציאלי, ויזמתו לתיעוד חיי הגטו במסגרת "עונג שבת" – מרוויים מרכיב חשוב בהכרת חיי היהודים במהלך מלחמת העולם השנייה. משום כך עסקו רבים בפעילותו של רינגלבלום מפרוץ המלחמה ועד ליולי 1942 – כשמרבית יהודי ורשה גורשו לטרבלינקה.¹ אך עמנואל רינגלבלום

* **הרצאה זו שחברכה לכתב שזעזך בידי ושם לציון שירים שנה לצידהו של עמנואל רינגלבלום לא הייתה כאה לירי גיבורי הצגה ללא עזרתו של אחיותו היקרות מוריה בן-ששון והלה בן-פיז. כמו כן, אני מבקשת להודות לפרופ' ישראל גוטמן על הערותיו והארותיו בנוגע למאמר.**

1 **לרשימה הכיכלוגרפית שפורסמה בעמנואל רינגלבלום, כתבים אחרונים: יחסי פולנים-יהודים, ינואר 1943-אפריל 1944, ישראל גוטמן, יוסף קרמיש, וישראל שחם (עורכים), יד ושם ובית לחם: הוצאת הוצאת ירושלים תשנ"ד, עמ' 367-369, יש להוסיף את המאמרים שקובצו בישראל גוטמן (עורך), מנגינה לציוני דרך היסטוריים, יד ושם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 13-18; ישראל גוטמן, "הציוני האחרון של עמנואל רינגלבלום, 1 במרס 1944", יד ושם – קיבוץ מחקרים לא (תשס"ג), עמ' 5-7; כמו גם Samuel Kassow, "Polish-Jewish Relations in the Writings of Emanuel Ringelblum," in: Joshua D. Zimmerman (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath* (New Jersey and London: Rutgers**

עמונאל רינגלבלום: האדם וכתביו
 עמונאל רינגלבלום: האדם וכתביו
 אלהם צנת מצח רוחם של האנשים".⁷ לאחר ימים ספורים הגיעה מצוקת המזון בגטו לממדים עצומים, וחלק ניכר מתושבי הגטו עמד על סף מוות ברעב.⁸ הכסתרות של הגרמנים, מת-29 ביולי 1942, ולפניה יקבלו המחייצים לגירוש מוצתנים שלוש קולורומים להם וקולורגם אחר ריבה, נפלה על קרקע פורייה, ובעיקר על כסף ריקה. אלפים התייצבו באומשלגפליץ: טרבלנקת היתה ערייה בגדר שמונעה בעוד סכנת המוות ברעב היתה ממשית.

בין האלפים שנישו את כיכר המשלוחים היה גם עמונאל רינגלבלום. אמנם הוא לא התנדב לגירוש, אך כחור איש המוסד לעזרה העצמית היה בין מחלקי הלהם והריקה למתנונים. את שהותו במקום ניסה רינגלבלום לנצל כדי להוציא מכיכר השיחותים אנשי רוח יהודים: "לא אשכח כיצד התנפל עלי ומייצטיילב שמלהילנג (Szmerling) – מפקד האומשלגפליץ מטעם המשטרה היהודית) ומגולב בידו משום שהערכתו למען הפנתחנית הלילה דיקשטיין, הצירית רינגה מוגרלך והכלכלן ד"ר ליפובסקי".⁹ אך למרות מאמציו של רינגלבלום, רוב ניסיונות ההצלה נכשלו.

בשכוב הראשון לגירוש עדיין יכול היה רינגלבלום להתנתם באשליה שגם אם יקשה עליו להציל אחרים, תגן המשטרה הציבורית שלו ושל אשתו, שניחלה את המחסן של צנטוס, עליהם ועל כנם מפני הגירוש. אך ב-31 ביולי 1942 גדל מאוד מספרם של כוחות ס"ס וחדירות עזר שביצעו את הגירוש; עקב כך נשלחו גם בעלי תעודות, שהיו מוגנים עד אז, ובהם גם רבנים מקרב עובדי מוסדות הציבור.

בראשית אוגוסט 1942 נתפסו אשתו ושני ילדיה של שכנא סאגן, חכר של רינגלבלום, מראשי תנועת פועלי ציון שמאל ופעיל בתחום הציבורי. כאשר שמע סאגן על כך, הוא מיהר הצטרף אליהם וכל המאמצים להצילו

7 יומנה של לוגאדיה שמידט, אי"ש, 033.1521, עמ' 4; ראו גם חיים אהרון קפלן, מגלת ייסורי, עם עובד יוד ושם, תל-אביב וירושלים תשי"ג, עמ' 551 (28 ביולי 1942).

8 כך, למשל, ככר בשולישת הימים הראשונים לגירוש הגיעה התמותה בגטו ל-200 נפש ביום. בימים אלה נבחר ניכר מחודש אוגוסט, היה "המוות השביעי", כפי שנקרא בשפת הגטו, לצורם התמותה המרכזי. ראו רוח סטטיסטי על התמותה בגטו ורשה, אי"ש, 195. M.10/AR.2.195.

9 רינגלבלום, כתבים אחורונים, עמ' 33. ראו גם שם, עמ' 110; תנ"ל, יומן ורשימות, עמ' 429.

למרות המצב הקשה שיהודים רבים היו נתונים בו במהלך שנות קיומו של גטו ורשה, הרי שדבר לא הכינס לאסון הגדול של ימי הגירוש: במהלך קיץ 1942 נשלחו מרבית יהודי גטו ורשה לטרבלנקת ונרצחו שם. במשך חודשיים, מערב ט' באב (22 ביולי 1942) עד לערב יום כיפור (21 בספטמבר) גורשו מהגטו, שמנה קודם לכן כ-350,000 נפש, יותר מ-265,000 יהודים. נוסף על כך, כמה אלפי יהודים ברחו לצד הארץ, כ-11,000 יהודים נשלחו למחנות עבודה; וכתחום הגטו איבדו את חייהם עוד כ-10,000 נפש.

עבודת התיעוד שרינגלבלום ותכריזו שקרו עליה בארכיון עונג שכת עמדה בפני מציאות חדשה: ב-29 ביולי 1942 התקיימה ישיבה טרגית של עובדי הארכיון, במסגרתה דנו הנוכחים בסדרי הבעלות ובאופני מטירת המסמכים במקרה שכל השתפים לעבודת התיעוד ייספו.⁴ לאחר ימים ספורים, ב-3 באוגוסט 1942, הטמלנו ישראל ליכטנשטיין, נחום גזיוואץ (Gizyca) ודוד גורב (Grabert) את המסמכים שאנשי עונג שבת אספו עד אז במרתף הבית שברחוב נובוליפקי (Nowolipki) 68. לדבריו של רינגלבלום: "חלה הפסקה בת חודשים אחדים בעבודתנו. לא היתכן עבודת איסוף שיטתית כאשר כל רגע נשקפת סכנת החטיפה לטרבלנקת".⁵ ואכן, הוא עצמו הפסיק את כתיבת רשימותיו היומיות ומסגרת העבודה הכללית של הארכיון חדלה מלפעול. עם זאת, גם בעצם ימי האימה היו שהמשיכו בעבודת הכתיבה והאיסוף.⁶

כבר בימים הראשונים לגירוש נוצר מחסור במוצרי מזון בגטו: "חנריות והמזון נסגרו מרדיום הראשון שבו החל חרוכך הגטו. [...] ההברחה הופסקה והמחסור במזון התחיל להיות מורגש. [...] תוך שעות גאו המחזירים, ובהתאמה קברות: החיים בגטו ורשה במהלך הגירוש הגדול", רפיס לחקר השואה יח (תשס"ד), עמ' 103-124.

4 אברום לוי, מפקסו של המוות מיהודיה, בית לחמי הגשאות וחוקרבו המאוחר, תל-אביב תשי"ט, עמ' 92 (29 ביולי 1942).

5 רינגלבלום, כתבים אחורונים, עמ' 21.

6 בגטו ורשה, ארכיון יד ושם (אי"ש), M.10/AR.2.195; המבנה הדמוגרפי של האדלכסיס היהודית ביולי 1942, שם, M.10/AR.2.285; ישראל ליכטנשטיין, און עם אזי געשען, שם, M.10/AR.1.1190; מנחם קרו, רשימות ומיות על המצב בגטו, שם, M.10/AR.2.208; יהואל גורני, חרוכך ורשה, שם, M.10/AR.2.198.

אף שניסיון הצלה זה צלח כידו של רינגלבלום, ימי הגירוש הכהירו לן, כמו גם לפעילי ציבור אחרים, כי אין ביכולתם להגן על כל חבריהם ואפילו לא על עצמם, ומרבית הגופים שפעלו בגטו גילו את אולת ידם. בשלל זה פורקו דרכ הארגונים החברתיים, החינוכיים והדתיים שפעלו בגטו מאז הקמתו על אף הקשיים האדירים – ומרבית אנשיהם נשלחו לטרבלנקה. גם ארגונים ששרדו ולעיתים אף התעצמו בתקופת הגטו – נעלמו בימי הגירוש. כך אירע לוועד הכתים, אותה מערכת חברתית חינוכת ומלאה, שרינגלבלום היה אמון עליה. במהלך קיץ 1942 גורשו מרבית הזיידים מבחניהם ופעילות החצרות ורקנה מתכנן. יתר על כן, היהודים שהותר להם להישאר בגטו (ולו באופן זמני) נעקרו מבניהם, ולעובדה זו הייתה השפעה הרסנית על מרקם החיים שהתקיים בגטו לפני הגירוש. תחושת הלכידות וחיי הערבות ההדדית שאפיינו בתים רבים ומסגרות חברתיות אחרות, ואשר היו לחלק חשוב בתמטודות של החברה היהודית עם מציאות החיים של הגטו, התעערו באופן יסודי.

אין ביכולתו לתאר במסגרת זו את אימת הזמים של תקופת הגירוש; חוסר ההוואות של המוני היהודים, המצוקה הקיומית של משפחות ויחידים, והאלמוניות הגורפת שהייתה לשגרת מציאות נמשכה יום אחרי יום קרוב לחודשיים תמימים. אך במהלך קיץ 1942 שונתה קהילת ורשה ללא הכר: כ-90 אחוזים מהגברים ומחציתם שחיו בעבר בגטו ורשה נרצחו באכזריות. בקרב הילדים והזקנים עמדו האבודות על 99 אחוזים. להיעלמותם של הזמנים והילדים מרחובות הגטו הייתה השפעה מכרעת על אופן תפיסתם של היהודים את עכרם ואת עתידם הן מבחינה ציבורית והן מבחינה אישית: במישור הציבורי סימל רצח הילדים את אפסות סיכויי של יהודי מבוגר לשרוד את תקופת הוכרש הנאצי. יתר על כן, עצם העובדה שסיכויי הפרט להינצל היו תלויים במידה רבה בגילו וכמינו (הרוב הנשי היחסי מלפני הגירוש הזמר כדרכ גברי) – נתונים שאינם נתונים לשליטה אנושית או לשינוי – גילמה בעבור רבים את חוסר יכולתם להשפיע על גורלם.¹⁰

14 אדולף אברדם ברמן, מימי המחמרת, המנדור, תל-אביב תשל"א, עמ' 57; פרץ אופויעניסקי, תולדות גטו ורשה (10 בדצמבר 1942), אי"ש, M.10/AR.2 289; אופויעניסקי, בית לוחמי הגטאות, אוניברסיטת חיפה, בגטו ורשה: יולי 1942–אפריל 1943, בית לוחמי הגטאות, תל-אביב תשמ"א, עמ' 64; יהושע פרידל, 4580 ותרעות של עובר שופים, אי"ש, M.10/AR.2 289.

עליו בתורה.¹⁰ שילוחו של סאגן היווה עכור רינגלבלום לא רק אבדן של נפש קרובה, אלא גם פריע את תחושת הכיטחון האישי שלו. מציאות הגירוש הברירה לו שאין במעמדו משום הגנה עליו ועל בני משפחתו. רינגלבלום ידע, הודות לדיעות שהיו ברשותו כדרכ רצה היהודים ברחבי פולין, כי משמעותו האמתית של "היישוב מחדש" (Umsiedlung) כפי שקראו לו הגרמנים – הוא מוות. הכנה זו ושלוחה בעלי התעוררות, גרמו לן, ככל הנראה, להעביר את אשתו יהודית יודייה ואת בנו אורי יודיק בן-ה-12 לדיירת מסתור כדחוב נוכחליפקי, שם שהתה משפחתו חלק ניכר משבועות הגירוש הארוכים.¹¹ בתקופה זו התכוו רינגלבלום בהצלת בני משפחתו וננראה אף שרה אתם במחבוא – על אף ביקורתם של כמה מחבריו.¹² אולם נראה כי גם אז לא נטש רינגלבלום לחלוטין את מעגל הפעילות הציבורית, והמשיך לנסות לסייע לאגשי רוח יהודים ולשותפי דרכ הפוליטית והחברתית להחמק מהכלוקרות הגרמניות. כך, למשל, מטפדת אשת החינוך גניה סילקס (Silkes) על הצלתה על-ידי רינגלבלום מאקציית ה"דוד" שהתמה את ימי הגירוש:

באותו הרגע, כאשר האדם נותר לגמרי לכר, כאשר וכלן אפשרויות ההצלה נעלמו, נגלו מרחוק פניו המאזרות של החבר רינגלבלום. לא קשה לתאר כיצד חשנו. הוא ראה אותנו, ויצא לקראתנו באחרות, שממקום זה יפילו הקרננות הראשונים. [...] המצב היה קשה מאוד אך נוכחותו של רינגלבלום אימצה אותנו והקלה במעט על האימה. [...] עמונאל, עזר לנו לחפש מוצא. [...] הוא העביר אותנו למקום מסתורן דרך חוררים, חורבות, חצררות וסמטאות [...] הוא דחק בנו להיות זהירים ונפרד מעמנו. בעת, הוא יכל ללכת בחזרה [...] הוא הביא אותנו למטרה. ניצלנו מהסתלקציה.¹³

10 הג'ל, כתבים אחרונים, עמ' 81.
 11 הג'ל, יומן ורשימות, עמ' 439.
 12 יצחק צוקרמן, שבע השנים התי, 1946–1939, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תל אביב 1990, עמ' 168; ישראל ליכטנשטיין, און עם איז געשען, אי"ש, M.10/AR.1 1190, עמ' 2. על מפגש עם רינגלבלום בימי הגירוש ראו גם מנחם קרוי, רשימות יומיות על המצב בגטו, שם, M.10/AR.2 208 (6 באוגוסט 1942).
 13 גניה סילקס, שני מפגשים עם ר"ד רינגלבלום, אי"ש, M.1209/44.1, אוי מודה לגבי, לאה פרייס על שהפנתה אותי לאוסף חשוד זה בכלל ולמקור זה בפרט.

לונכת האילמות והאבדן ביקשה גם אשתו של רינגלבלום לעזוב את הגטו הקדם האפסחה, למולה, הני לכעלה המשאבים והקשרים הירדושים להעברת בני המשפחה, וכראש ובראשונה להעברתו של הילד, אורי. בעזרת אדולף ונרה ברמן, פעילי ציבור שעבדו לצד הארי בראשית ספטמבר, נמצאה משפחה נוצרית אדוקה שהסכימה לקבל את אורי. יציאתו המעכבה מסיבה לא צפויה, שעליה כתב רינגלבלום לימים כך: "הני ילדים שהתנגדו נמדצות להעברתם לצד הארי, לא רצו ללכת לצד השני" העדיפו למות עם הוריהם. רדוש היה לי זמן רב כדי לשכנע את בני, כי מענייני של עמנו הוא להציל מספר רב ככל האפשר מן הילדים שלנו".²⁰

כסופו של דבר נעתר אורי להצטרות הוריו ובעקבותיו עזבה את הגטו גם אמו, אשתו של עמנואל רינגלבלום. בעקבות בקשתה המפורשת, לכונקר שברחוב גרויזקה יוד'יה רינגלבלום, בעקבות בקשתה המפורשת, לכונקר שברחוב גרויזקה עמנואל רינגלבלום נותר בגטו והתגייס במלוא המרץ לחודש עבודתו

הציבורית. אולם הגטו לאחר הגירוש היה שונה מזה שקדם לו, ולא רק בהרכבו האנושי. "הגטו הקטן" וחלקו הדרומי של "הגטו הגדול" החזרו לצד הארי של העיר, וכשטח שנתר נוצרו שלוש איים: הגטו המרכזי, אזור השופים, ושופ המברשתנים. השהות בחלקים אחרים נאסרה העונש על כך היה מוות מרדני.²²

20 רינגלבלום, כתבים אחורונים, עמ' 239. יונס טורקוק טוען כי קודם לכן ניסיון להוציא את הילד מהגטו עוד במהלך הגירוש הגדול. לדבריי, אף שלאורי רינגלבלום היה "מראה טוב" הוא הוחזר לגטו בשל פחדם של הפולנים להחביא ילדים נישולים. להתארז זה איז עזרת במקורות אחרים. יונס טורקוב, היה היתה הישה יהודית, תוכנית וחניך, תל אביב תשל"ל, עמ' 144-145.

21 בתי שמקוץ ברמן, "פאן רודנאקי" - ימי האחרונים של רינגלבלום", ילקוט מורשת (תשכ"ד), עמ' 13.

22 מעניין לציין כי באותה התקופה החלה להתפתח כשופים תופעה פפולה: מצד אחד והחברו מקרי החבלה של המחחרת כמו גם של אנשים פרטיים: ואילו מצד אחר, הבינו יהודי הגטו כי עצם קיומם תלוי בהווייתו של השופ: "חרב המוקלים של השדה תלויה תמיד מעל צוראום של יהודי ורשה. גורלם תלוי בשופים. כל עוד יש לשופים הזמנות, יש להורים וכות קיום. I. א. יודל השופ להתקיים, תיאבד אף זכות קיומם". רינגלבלום, יומן רשימות, עמ' 409. יש לזכור כי בתקופה זו התגברו פעולות ההתנקשות של המחחרת המזוינת במשתפי פעולה עם הגרמנים וכן

את חורבנה של קהילת ורשה בימי הגירוש הגדול של קיץ 1942. ביטא שייך אופוצ'ינסקי (Opoczynski) במילים הכאות:

בגטו השומם נשמעת לילה לילה נביחה צורדה אטומה של... תכלה האחרון. כלב אחרון זה בגטו משלח בנביחתו המיוחמת רטט בעצמותו, כשאדם מתהפך בלילה על משכבו ושנתו של הראש היגע נודדת, מהדהדת נביחה זו בלילה של אלפי חורבות. יבבת כלב יתום על רקע ישוב גרול שחרב. ונמה מטיל אימה יותר? כשמפסיק הכלב לרצע את יבבתו, נשמעת בלי הרף שריקת חרבות, ואיך היא אומנת פחות. איך אלל רכבות המביאות דיישת שלום ממקומות רחוקים, משרות חופשיים, אלל מאתרי טבח רצח ומכתי משבויים. דומה כי גם הרכבות מיכבות בכדידותן בכלל האחרון בגטו.¹⁵

בתום הגירוש הותר רק ל-35,000 יהודים שהצליחו להוכיח כי הם מועסקים במפעלים גרמניים בתוך הגטו (שופים) או מהוצה לו (כפלצובוקה), להישאר בקר: יהודים לא-יוזקיים, שהסתחרו ונמלטו מהשילוח. עמנואל רינגלבלום עצמו איבד במהלך ימי הגירוש הגדול אנשים קרובים ללבו, כך, למשל, במחצית אוגוסט נלקח חברו לארכיז הרב שמועון הרכנר, עליו כתב רינגלבלום: "נפש אצילה שקשה למצוא כמותה בימינו",¹⁶ ובראשית ספטמבר נרצחו אחיו ליאון, גיסו סלה ונכסו בן השלושה חודשים.¹⁷ גם כאשר הסתיי הגירוש לא יכול שרייזי הגטו להשלות את עצמם בנוגע

לעקדים: "אנחנו יודעים שכולנו נידונו למוות. אנתנו רק לא יודעים את תאריך והוצאה להורג".¹⁸ בעלי המשאבים הכלכליים וחקשירים עם הצד הפולני ניסו לעזוב את הגטו, ואילל חסרי הזכרות נותרו בו.¹⁹

245 M.10/AR.2: יצחק קצנלטון, כתבים אחורונים, בית לחמי הגשאות והקריבן המאחד, תל-אביב 1988, עמ' 51.

15 רינגלבלום, כתבים אחורונים, עמ' 26.

16 לוי, מפנסון, עמ' 122 (15 בספטמבר 1942).

17 כתביו של טפון אונסט, ארכיון המכון היהודי ההיסטורי (אמי"ה), עמ' 302.195.

18 ראו גם רינגלבלום, יומן רשימות, עמ' 424, 437. ראו למשל לוי, מפנסון, עמ' 129 (5 באוקטובר 1942).

כריעבר נראה שהוראות אלה הרחיבו את מרחב הפעולה היהודי בתוך השופים, וכמה מהם הקימו נקודות לטיפול בילדים וייסוד קופות לעזרה יהודית במקרי מלחמה. תוך זמן קצר החלה להתפתח בתוך השופים ופולצובוקה מעין פטרויטיות מקומית, והחלו לקום בהם מסגרות חברתיות חלופיות לאלה שאבדו בימי הגזירה. רינגלבלום וחבריו לפעילות החברתיות וכראשם יצחק גיטרמן איש הגויטס, מיהרו לנצל את ההתארגנויות החברתיות שנוצרו בשופים להשקת פעולות סעד, והחלו בשיוקמה של מערכת העזרה היהודית. פעילי הצנור בשופים גויטס, וככל שזרף השופים, ולשם כך אף ארגנו ערבי תרבות מיוחדים שהכונתוהם הוקדשו לנוקמים. בתקנתן שחיבר רינגלבלום לארגון הגג שאיחד את הוועדים נדרשו לדאוג לנצרכי השופים העשירים לחמור כאלה העניים. היה בכך המשך מעורר השתאות לפעילות העזרה שהתקיימה בגטו, ובעיקר לעקרון הערכות ההרדית שעמד ביסודו. ועדי העזרה נדרשו גם להתגייס לעזרת הפראייים, שהיו כשליש מהושבי הגטו, מכיוון שבתור תושביי הלא-הוקייים הם לא זכו להקצבת מזון. יש לציין שפעילות השפע זו לא הייתה נטולת חיכוכים: כך, למשל, היו שהתנגדו לשימוש בכספי

הסעד זו לא הייתה נטולת חיכוכים: כך, למשל, היו שהתנגדו לשימוש בכספי הצנור לשם תמיכה במי ששימשו בימי הגזירה כשוטרים.²⁵
 באתה תקופה גם חידש ארכיון עונג שבת את עבודתו הסדירה: נאספו כתבים מימי הגזירה, נגבו ערריית מניצולי סרכלניקה, ותועדו ידיעות ברבר וצירות יהודיים ברחבי איירופה. כבר בנובמבר 1942 פורסם ראיכיון את הגיליון הראשון של *Wiadomości* (ידיעות) – בשפה הפולנית). בעקבותיה ראו אור עוד חמישה גיליונות עוקבים שמסוד מידע על שהתרחש בארצות הכיבוש ולא הותרו מקום לאשליה. הם, ועיתוני המחתרת, גוללו אחד לאחד את המתרחש בטרכלניקה והתריעו כי גורלם של שארית תושבי הגטו לא יהיה שונה. השמדת הצנור היהודי בקהילות שונות זכתה לפרסום, ומקרים של גילויי התנגדות לגירושים בקרב האוכלוסייה היהודית תוארו בפירוט.²⁶

25 רינגלבלום, יומן הישימות, 411, 431, תל"ל, כתבים אחרונים, עמ' 65; יומן של אלמוני, אמ"ת, 302.229, עמ' 19.
 26 ישראל שחם (עורך), עיתונות המחתרת היהודית בנורווגיה, 1 (מארס 1942 – יולי 1944), די ושמ, ירושלים, 1997, עמ' 530-533, 566-576.

מציאות החיים הקשה בגטו הכיאה לתופעות שנגזרו בעבר ברחוב היהודי: שכרות, מתרונות מינית וגנבות היו לשגרה. בקרב רבים רווחה התחושה של "אכול ושתה כי מחור נמות", ובעקבותיה נוצר זלזול מוחלט ברכושו של האדם הפרטי. זילות ערך חיי אדם, או ליתר דיוק זילות ערך חיי האדם היהודי, חלחלה לגטו. שמואל וינטר, מאנשי עונג שבת, כתב ביומנו כי התחושה הכללית היא של: "איש את רעהו חיים בלעז"; ואת מקומה של המצוקה הקיומית מילי הגדרוש תפסה מועקה נפשית קשה.²³
 גם כמשיך הימים הללו לא פסק הטרור הגרמני, הפיזי והנפשי, ברחובות הגטו. מאות יהודיים שנתפסו ברחובות נורו למות, ואחרים הוצאו להורג במקום עבודתם. בראשית נובמבר 1942 הורה קרל כרנט (Brand), ראש המדור היהודי בגסטפו, להקים בגטו בתי מחסה לילדים העוזבים, כשענה הצניית כי "על כל עם לדאוג לילדיה". באותה הודומנת הוא אף קרא לשארית יהודי הגטו לפתוח בשופים ותיאטראות ובהי קפה. ידיעות אלה עוררו בקרב היהודיים חרדה עצומה, ולכרכי רינגלבלום: "הצנור חושש כפני בשורות טובות שכן וגם לפני הגזירה בוורשה הפיצו בשורות טובות כאלה".²⁴

קראיזחה נגד מתן אמון בהכטחת הגרמנים. אפרים, עזרת, אי"ש, 2816, 449A, עמ' 4-3; אריה גייבט, תאחרונים: בקץ המור של גישו ורשה ספרית הפולנים, מרחביה 1958, עמ' 50; רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 410-413, 422, 437, 443, 445, 447, 449, 451, 453, 455, 457, 459, 461, 463, 465, 467, 469, 471, 473, 475, 477, 479, 481, 483, 485, 487, 489, 491, 493, 495, 497, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517, 519, 521, 523, 525, 527, 529, 531, 533, 535, 537, 539, 541, 543, 545, 547, 549, 551, 553, 555, 557, 559, 561, 563, 565, 567, 569, 571, 573, 575, 577, 579, 581, 583, 585, 587, 589, 591, 593, 595, 597, 599, 601, 603, 605, 607, 609, 611, 613, 615, 617, 619, 621, 623, 625, 627, 629, 631, 633, 635, 637, 639, 641, 643, 645, 647, 649, 651, 653, 655, 657, 659, 661, 663, 665, 667, 669, 671, 673, 675, 677, 679, 681, 683, 685, 687, 689, 691, 693, 695, 697, 699, 701, 703, 705, 707, 709, 711, 713, 715, 717, 719, 721, 723, 725, 727, 729, 731, 733, 735, 737, 739, 741, 743, 745, 747, 749, 751, 753, 755, 757, 759, 761, 763, 765, 767, 769, 771, 773, 775, 777, 779, 781, 783, 785, 787, 789, 791, 793, 795, 797, 799, 801, 803, 805, 807, 809, 811, 813, 815, 817, 819, 821, 823, 825, 827, 829, 831, 833, 835, 837, 839, 841, 843, 845, 847, 849, 851, 853, 855, 857, 859, 861, 863, 865, 867, 869, 871, 873, 875, 877, 879, 881, 883, 885, 887, 889, 891, 893, 895, 897, 899, 901, 903, 905, 907, 909, 911, 913, 915, 917, 919, 921, 923, 925, 927, 929, 931, 933, 935, 937, 939, 941, 943, 945, 947, 949, 951, 953, 955, 957, 959, 961, 963, 965, 967, 969, 971, 973, 975, 977, 979, 981, 983, 985, 987, 989, 991, 993, 995, 997, 999, 1001, 1003, 1005, 1007, 1009, 1011, 1013, 1015, 1017, 1019, 1021, 1023, 1025, 1027, 1029, 1031, 1033, 1035, 1037, 1039, 1041, 1043, 1045, 1047, 1049, 1051, 1053, 1055, 1057, 1059, 1061, 1063, 1065, 1067, 1069, 1071, 1073, 1075, 1077, 1079, 1081, 1083, 1085, 1087, 1089, 1091, 1093, 1095, 1097, 1099, 1101, 1103, 1105, 1107, 1109, 1111, 1113, 1115, 1117, 1119, 1121, 1123, 1125, 1127, 1129, 1131, 1133, 1135, 1137, 1139, 1141, 1143, 1145, 1147, 1149, 1151, 1153, 1155, 1157, 1159, 1161, 1163, 1165, 1167, 1169, 1171, 1173, 1175, 1177, 1179, 1181, 1183, 1185, 1187, 1189, 1191, 1193, 1195, 1197, 1199, 1201, 1203, 1205, 1207, 1209, 1211, 1213, 1215, 1217, 1219, 1221, 1223, 1225, 1227, 1229, 1231, 1233, 1235, 1237, 1239, 1241, 1243, 1245, 1247, 1249, 1251, 1253, 1255, 1257, 1259, 1261, 1263, 1265, 1267, 1269, 1271, 1273, 1275, 1277, 1279, 1281, 1283, 1285, 1287, 1289, 1291, 1293, 1295, 1297, 1299, 1301, 1303, 1305, 1307, 1309, 1311, 1313, 1315, 1317, 1319, 1321, 1323, 1325, 1327, 1329, 1331, 1333, 1335, 1337, 1339, 1341, 1343, 1345, 1347, 1349, 1351, 1353, 1355, 1357, 1359, 1361, 1363, 1365, 1367, 1369, 1371, 1373, 1375, 1377, 1379, 1381, 1383, 1385, 1387, 1389, 1391, 1393, 1395, 1397, 1399, 1401, 1403, 1405, 1407, 1409, 1411, 1413, 1415, 1417, 1419, 1421, 1423, 1425, 1427, 1429, 1431, 1433, 1435, 1437, 1439, 1441, 1443, 1445, 1447, 1449, 1451, 1453, 1455, 1457, 1459, 1461, 1463, 1465, 1467, 1469, 1471, 1473, 1475, 1477, 1479, 1481, 1483, 1485, 1487, 1489, 1491, 1493, 1495, 1497, 1499, 1501, 1503, 1505, 1507, 1509, 1511, 1513, 1515, 1517, 1519, 1521, 1523, 1525, 1527, 1529, 1531, 1533, 1535, 1537, 1539, 1541, 1543, 1545, 1547, 1549, 1551, 1553, 1555, 1557, 1559, 1561, 1563, 1565, 1567, 1569, 1571, 1573, 1575, 1577, 1579, 1581, 1583, 1585, 1587, 1589, 1591, 1593, 1595, 1597, 1599, 1601, 1603, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1615, 1617, 1619, 1621, 1623, 1625, 1627, 1629, 1631, 1633, 1635, 1637, 1639, 1641, 1643, 1645, 1647, 1649, 1651, 1653, 1655, 1657, 1659, 1661, 1663, 1665, 1667, 1669, 1671, 1673, 1675, 1677, 1679, 1681, 1683, 1685, 1687, 1689, 1691, 1693, 1695, 1697, 1699, 1701, 1703, 1705, 1707, 1709, 1711, 1713, 1715, 1717, 1719, 1721, 1723, 1725, 1727, 1729, 1731, 1733, 1735, 1737, 1739, 1741, 1743, 1745, 1747, 1749, 1751, 1753, 1755, 1757, 1759, 1761, 1763, 1765, 1767, 1769, 1771, 1773, 1775, 1777, 1779, 1781, 1783, 1785, 1787, 1789, 1791, 1793, 1795, 1797, 1799, 1801, 1803, 1805, 1807, 1809, 1811, 1813, 1815, 1817, 1819, 1821, 1823, 1825, 1827, 1829, 1831, 1833, 1835, 1837, 1839, 1841, 1843, 1845, 1847, 1849, 1851, 1853, 1855, 1857, 1859, 1861, 1863, 1865, 1867, 1869, 1871, 1873, 1875, 1877, 1879, 1881, 1883, 1885, 1887, 1889, 1891, 1893, 1895, 1897, 1899, 1901, 1903, 1905, 1907, 1909, 1911, 1913, 1915, 1917, 1919, 1921, 1923, 1925, 1927, 1929, 1931, 1933, 1935, 1937, 1939, 1941, 1943, 1945, 1947, 1949, 1951, 1953, 1955, 1957, 1959, 1961, 1963, 1965, 1967, 1969, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1981, 1983, 1985, 1987, 1989, 1991, 1993, 1995, 1997, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017, 2019, 2021, 2023, 2025, 2027, 2029, 2031, 2033, 2035, 2037, 2039, 2041, 2043, 2045, 2047, 2049, 2051, 2053, 2055, 2057, 2059, 2061, 2063, 2065, 2067, 2069, 2071, 2073, 2075, 2077, 2079, 2081, 2083, 2085, 2087, 2089, 2091, 2093, 2095, 2097, 2099, 2101, 2103, 2105, 2107, 2109, 2111, 2113, 2115, 2117, 2119, 2121, 2123, 2125, 2127, 2129, 2131, 2133, 2135, 2137, 2139, 2141, 2143, 2145, 2147, 2149, 2151, 2153, 2155, 2157, 2159, 2161, 2163, 2165, 2167, 2169, 2171, 2173, 2175, 2177, 2179, 2181, 2183, 2185, 2187, 2189, 2191, 2193, 2195, 2197, 2199, 2201, 2203, 2205, 2207, 2209, 2211, 2213, 2215, 2217, 2219, 2221, 2223, 2225, 2227, 2229, 2231, 2233, 2235, 2237, 2239, 2241, 2243, 2245, 2247, 2249, 2251, 2253, 2255, 2257, 2259, 2261, 2263, 2265, 2267, 2269, 2271, 2273, 2275, 2277, 2279, 2281, 2283, 2285, 2287, 2289, 2291, 2293, 2295, 2297, 2299, 2301, 2303, 2305, 2307, 2309, 2311, 2313, 2315, 2317, 2319, 2321, 2323, 2325, 2327, 2329, 2331, 2333, 2335, 2337, 2339, 2341, 2343, 2345, 2347, 2349, 2351, 2353, 2355, 2357, 2359, 2361, 2363, 2365, 2367, 2369, 2371, 2373, 2375, 2377, 2379, 2381, 2383, 2385, 2387, 2389, 2391, 2393, 2395, 2397, 2399, 2401, 2403, 2405, 2407, 2409, 2411, 2413, 2415, 2417, 2419, 2421, 2423, 2425, 2427, 2429, 2431, 2433, 2435, 2437, 2439, 2441, 2443, 2445, 2447, 2449, 2451, 2453, 2455, 2457, 2459, 2461, 2463, 2465, 2467, 2469, 2471, 2473, 2475, 2477, 2479, 2481, 2483, 2485, 2487, 2489, 2491, 2493, 2495, 2497, 2499, 2501, 2503, 2505, 2507, 2509, 2511, 2513, 2515, 2517, 2519, 2521, 2523, 2525, 2527, 2529, 2531, 2533, 2535, 2537, 2539, 2541, 2543, 2545, 2547, 2549, 2551, 2553, 2555, 2557, 2559, 2561, 2563, 2565, 2567, 2569, 2571, 2573, 2575, 2577, 2579, 2581, 2583, 2585, 2587, 2589, 2591, 2593, 2595, 2597, 2599, 2601, 2603, 2605, 2607, 2609, 2611, 2613, 2615, 2617, 2619, 2621, 2623, 2625, 2627, 2629, 2631, 2633, 2635, 2637, 2639, 2641, 2643, 2645, 2647, 2649, 2651, 2653, 2655, 2657, 2659, 2661, 2663, 2665, 2667, 2669, 2671, 2673, 2675, 2677, 2679, 2681, 2683, 2685, 2687, 2689, 2691, 2693, 2695, 2697, 2699, 2701, 2703, 2705, 2707, 2709, 2711, 2713, 2715, 2717, 2719, 2721, 2723, 2725, 2727, 2729, 2731, 2733, 2735, 2737, 2739, 2741, 2743, 2745, 2747, 2749, 2751, 2753, 2755, 2757, 2759, 2761, 2763, 2765, 2767, 2769, 2771, 2773, 2775, 2777, 2779, 2781, 2783, 2785, 2787, 2789, 2791, 2793, 2795, 2797, 2799, 2801, 2803, 2805, 2807, 2809, 2811, 2813, 2815, 2817, 2819, 2821, 2823, 2825, 2827, 2829, 2831, 2833, 2835, 2837, 2839, 2841, 2843, 2845, 2847, 2849, 2851, 2853, 2855, 2857, 2859, 2861, 2863, 2865, 2867, 2869, 2871, 2873, 2875, 2877, 2879, 2881, 2883, 2885, 2887, 2889, 2891, 2893, 2895, 2897, 2899, 2901, 2903, 2905, 2907, 2909, 2911, 2913, 2915, 2917, 2919, 2921, 2923, 2925, 2927, 2929, 2931, 2933, 2935, 2937, 2939, 2941, 2943, 2945, 2947, 2949, 2951, 2953, 2955, 2957, 2959, 2961, 2963, 2965, 2967, 2969, 2971, 2973, 2975, 2977, 2979, 2981, 2983, 2985, 2987, 2989, 2991, 2993, 2995, 2997, 2999, 3001, 3003, 3005, 3007, 3009, 3011, 3013, 3015, 3017, 3019, 3021, 3023, 3025, 3027, 3029, 3031, 3033, 3035, 3037, 3039, 3041, 3043, 3045, 3047, 3049, 3051, 3053, 3055, 3057, 3059, 3061, 3063, 3065, 3067, 3069, 3071, 3073, 3075, 3077, 3079, 3081, 3083, 3085, 3087, 3089, 3091, 3093, 3095, 3097, 3099, 3101, 3103, 3105, 3107, 3109, 3111, 3113, 3115, 3117, 3119, 3121, 3123, 3125, 3127, 3129, 3131, 3133, 3135, 3137, 3139, 3141, 3143, 3145, 3147, 3149, 3151, 3153, 3155, 3157, 3159, 3161, 3163, 3165, 3167, 3169, 3171, 3173, 3175, 3177, 3179, 3181, 3183, 3185, 3187, 3189, 3191, 3193, 3195, 3197, 3199, 3201, 3203, 3205, 3207, 3209, 3211, 3213, 3215, 3217, 3219, 3221, 3223, 3225, 3227, 3229, 3231, 3233, 3235, 3237, 3239, 3241, 3243, 3245, 3247, 3249, 3251, 3253, 3255, 3257, 3259, 3261, 3263, 3265, 3267, 3269, 3271, 3273, 3275, 3277, 3279, 3281, 3283, 3285, 3287, 3289, 3291, 3293, 3295, 3297, 3299, 3301, 3303, 3305, 3307, 3309, 3311, 3313, 3315, 3317, 3319, 3321, 3323, 3325, 3327, 3329, 3331, 3333, 3335, 3337, 3339, 3341, 3343, 3345, 3347, 3349, 3351, 3353, 3355, 3357, 3359, 3361, 3363, 3365, 3367, 3369, 3371, 3373, 3375, 3377, 3379, 3381, 3383, 3385, 3387, 3389, 3391, 3393, 3395, 3397, 3399, 3401, 3403, 3405, 3407, 3409, 3411, 3413, 3415, 3417, 3419, 3421, 3423, 3425, 3427, 3429, 3431, 3433, 3435, 3437, 3439, 3441, 3443, 3445, 3447, 3449, 3451, 3453, 3455, 3457, 3459, 3461, 3463, 3465, 3467, 3469, 3471, 3473, 3475, 3477, 3479, 3481, 3483, 3485, 3487, 3489, 3491, 3493, 3495, 3497, 3499, 3501, 3503, 3505, 3507, 3509, 3511, 3513, 3515, 3517, 3519, 3521, 3523, 3525, 3527, 3529, 3531, 3533, 3535, 3537, 3539, 3541, 3543, 3545, 3547, 3549, 3551, 3553, 3555, 3557, 3559, 3561, 3563, 3565, 3567, 3569, 3571, 3573, 3575, 3577, 3579, 3581, 3583, 3585, 3587, 3589, 3591, 3593, 3595, 3597, 3599, 3601, 3603, 3605, 3607, 3609, 3611, 3613, 3615, 3617, 3619, 3621, 3623, 3625, 3627, 3629, 3631, 3633, 3635, 3637, 3639, 3641, 3643, 3645, 3647, 3649, 3651, 3653, 3655, 3657, 3659, 3661, 3663, 3665, 3667, 3669, 3671, 3673, 3675, 3677, 3679, 3681, 3683, 3685, 3687, 3689, 3691, 3693, 3695, 3697, 3699, 3701, 3703, 3705, 3707, 3709, 3711, 3713, 3715, 3717, 3719, 3721, 3723, 3725, 3727, 3729, 3731, 3733, 3735, 3737, 3739, 3741, 3743, 3745, 3747, 3749, 3751, 3753, 3755, 3757, 3759, 3761, 3763, 3765, 3767, 3769, 3771, 3773, 3775, 3777, 3779, 3781, 3783, 3785, 3787, 3789, 3791, 3793, 3795, 3797, 3799, 3801, 3803, 3805, 3807, 3809, 3811, 3813, 3815, 3817, 3819, 3821, 3823, 3825, 3827, 3829, 3831, 3833, 3835, 3837, 3839, 3841, 3843, 3845, 3847, 3849, 3851, 3853, 3855, 3857, 3859, 3861, 3863, 3865, 3867, 3869, 3871, 3873, 3875, 3877, 3879, 3881, 3883, 3885, 3887, 3889, 3891, 3893, 3895, 3897, 3899, 3901, 3903, 3905, 3907, 3909, 3911, 3913, 3915, 3917, 3919, 3921, 3923, 3925, 3927, 3929, 3931, 3933, 3935, 3937, 3939, 3941, 3943, 3945, 3947, 3949, 3951, 3953, 3955, 3957, 3959, 3961, 3963, 3965, 3967, 3969, 3971, 3973, 3975, 3977, 3979, 3981, 3983, 3985, 3987, 3989, 3991, 3993, 3995, 3997, 3999, 4001, 4003, 4005, 4007, 4009, 4011, 4013, 4015, 4017, 4019, 4021, 4023, 4025, 4027, 4029, 4031, 4033, 4035, 4037, 4039, 4041, 4043, 4045

עמנואל רינגלבלום: האדם וכתיבו

ליהמשיך את פעילותו בתוך הגטו או מחוץ לו, אך הייתה זו כנראה אקצייזית

ניואר שגורמה לו להכריע בעד היציאה.

כ־18 בינואר 1943 נכנסו הגרמנים לגטו במטרה לגרש יותר מ־8,000 יהודים "פראי"ים". בתוך ארבעה ימים נתפסו למעלה מ־5,000 יהודים ועוד כ־1,700 נורו ברחובות הגטו. במהלך ימי גירוש ניואר התרחשה גם ההתנגדות המזוינת הפומבית הראשונה בגטו, שכונתה לימים "מרד ניואר" או "המרד הקטן".³¹

בינמה הראשון של האקציה נורה למורת יצחק גיטרמן, איש הג'וינט וחברו של רינגלבלום לפעילות הסעד בשופים. מותו זעזע את רינגלבלום:

יצחק גיטרמן הוא קורבן הגירוש השני מזורשה. בשעת ביקורו אצלי, הוא עבר על רשימת הנספים והוסיף עליה שמות שונים. בעת מופיע גם הוא בצד השמות הנוספים שרשם בכתב ידו. כאשר כותב אנכי מלים אלה, רועדת ירי. מי יודע אם אותו היסטוריון שיעיין בעתיד בפתקה לא יוסיף לו גם את שמי – עמנואל רינגלבלום. מילא, התגלגלו כבר למות, הוא לא עושה עלינו שום רושם.³²

זמן קצר לאחר מותו של גיטרמן הוטמן החלק השני של ארכיון עונג שבת, וימים ספורים לאחר מכן עונג עמנואל רינגלבלום את הגטו. למרות התנגדותם של בני הזוג בשמן, הצטרף רינגלבלום למחבוא המסוכן שברחוב גרויזקה 81, והתאחד עם אשתו ועם בני שהמתו לו. לדברי בתיה כרמן, הוא אף התנה את פעילותו כרועד בכך שלא יירדש ממנו להיפרד מנהם שוב.³³

31 לפריטס ראו ישראל גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד, האוניברסיטה העברית, ירושם, ספריית פועלים, ירושלים תשל"ז, עמ' 342-336; Barbara Engelking and Jacek Leociak, *Ghetto warszawskie: Przewodnik po niestoiącym mieście* (Warsaw: Wydawnictwo IFiS PAN, 2001), pp. 720-722.

32 רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 52.

33 סמקין-ברמן, "פאן רודנאסקי", עמ' 13. לדברי אורנה גור ששהתה עם רינגלבלום במקום המחבוא: "ד"ר רינגלבלום שהה במחבוא רק 'גופנית', במחשבתו וברוחו נמצא תדיר מעבר לו. הוא לא נטל כל חלק בחיי השגרה של הדיירים האחרים, עד כדי כך שאפילו לא גילה סימני ברגעם המסוכנים ביותר. אינני זוכרת נושיל חלק כר שאתחיל לא גילה סימני ברגעם המסוכנים ביותר. העבודה המאומצת, שנעשתה בוויכוחים שהנהגלו בין הדיירים או במלכותיהם. העבודה המאומצת, שנעשתה בנוכחות בני משפחתו, מלאה את זמני רוחו, ואפשרה לו לברוח מהשגרה האפורה ומחיי הבטלה שאפיינו אותנו. [...] ד"ר עמנואל רינגלבלום ניהל פעילות מזיזת

חיי בני-ששון

נוסף על עבודתו של רינגלבלום בארכיון וכארגון פעילות הסעד של השופים, הוסלו עליי משימות ציבוריות אחרות על-ידי "ועדת החתום" והנהגה הציבורית המחתררת של הגטו, ובהן: גיוס כספים לשימוש חוץ-גטו אמנם רינגלבלום וחבריו לוועדת הכספים לא הצליחו בגיוס המשאבים הנדרשים, אך במסגרת זו נחשף רינגלבלום להתארגנות המחתררת בגטו. הוא בקר במפקדה של האיגוד הצבאי היהודי – *אצ"א* (Żydowski Związek Wojskowy – ŻZW), אך תמך והתקשר מאז הקמתו עם דרכו של הארגון היהודי הלוחם – *א"ל* (ŻOB – Żydowska Organizacja Bojowa)²⁸, נראה שניסיונותיו להתקרב ולהתקוות מקרוב אחרי פעילות הא"ל, לא התקבלו לרוב ככרחה. אך כאשר נזקקו צעירי המחתרת להעביר במהירות מודיע מחלק אחד של הגטו לחלקים אחרים בו – לא נמונעו מלפנות לרינגלבלום, והוא נעתר לכשקיוותה ומילא את המשימות האלה ברצון וברצינות.²⁹

פעילותיו של רינגלבלום לא הצטמצמו אך ורק לתחום הגטו. בתום הגירוש, כשנודע לאודלף ולכחה ברמן, אנשי "הוועד היהודי הלאומי" (ŻKŃ – Żydowski Komitet Narodowy) שכבד הארי, כי רינגלבלום נותר בחיים, חודש הקשר עמו. בעזרת מכשיר הטלפון שהיה במשרדי השופ של הלמן (Hallman), שם התעסק רינגלבלום באופן רשמי, ניהל ד"ר אדוארד רייזנצווסקי, הוא רינגלבלום, שיחות מוטות עם הצד הארי. לעתים הוא אף יצא עם יהודי הפלצבווקות למקומות העבודה שמחוץ לגטו, ולמרות הסכנה נפגש שם עם אנשי הוועד.³⁰

על אף עיסוקיו המרכזים בתוך הגטו ומחוץ לו, לא התעמקמה החושת מחויבותו הפרטית כלפי משפחתו. בעזרת הזוג ברמן נשמר הקשר עם בני ראשתו שהפצירו בו השכם והערכ להצטרף אליהם למחבוא שברחוב גרויזקה. גם בני הזוג ברמן קיוו שרינגלבלום יעתיק את מורכו פעילותו לצד הארי וישתלב בפעילות הציבורית של הוועד. במשך שבעות ארוכים התלכט רינגלבלום אם

27 צוקרמן: שבע השנים החזן, עמ' 115; וינטר, "מחור יומנו של שמואל וינטר", עמ' 193.

28 רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 45-52, 256-252.

29 יעקב פוטרמילר, באש ובשלה, בית לחמי הגטאות והקורבן המאוחר, תל-אביב תשמ"א, עמ' 42-43.

30 סמקין-ברמן, "פאן רודנאסקי", עמ' 12-13.

ובעליית נגן. עם זאת, המסמכים שנאספו בנוכחות התשתית שהגויח רינגלבלום בעבודתו הארכיונית מעידים כי בעבור המוני העם היהודי – לא רק הלהימה עצרה את הגירוש בינואר אלא גם, אם לא בעיקר, ההסתמכות.³⁷ בישראל גירוש ינואר החיסול משתפי פעולה יהודים בתחומי הגטו על-ידי המחתרות, שתכרו לתבוסות הצבא הגרמני כסטליןגרד ולחתקדמות הצבא הרוסי³⁸ – גרמו במידה רבה להתאגדות תודיעת המוות ששררה בגטו מאז הגירוש. את מקומה תפסה לראשונה זה זמן רב האמונה, שלפיה עיכוב ביצוע הגירושים ולו בחודשים ספורים, יביא להצלת שארית תושבי הגטו. בעבור רבים היוו מקומות המסתור נשק חשוב במאבקם נגד הגרמנים, ובהם הייתה תלילה תקוות העתיד.

כך, בעקבות אירועי ינואר הגיבו תושבי הגטו כשהי דרכים שונות. בימים שבהם חברי תנועות המחתרת היו עסוקים ברכישת נשק ובארגון תנועת ההתנגדות, נדהמו המוני העם ככל מרגם וכוחם ליצור מקומות מחבוא מספקים בתוך הגטו. בניגוד למסתור הארעי של ימי הגירוש, הפעם החלו היהודים לננות בונקרים מצויזים היטב, שיכלו להכלל עשדות ואף מאות בני אדם לאורך חודשים רבים. מאת קולוגרמיום של מוצרי מזון יבש נאגרו; חלק מהבונקרים חוכרו לישת המים, החשמל והכיבד העירוניים, והיו שונים להכטיח את נוכחותם של אנשי רפואה במקום המסתור. בכמה בונקרים אף נקנו כלי נשק ונתפרו מנדרות שהתחכרו לצד הארי – כחלק מתודעת ההתנגדות שתלחלה מתנועיות המחתרת לכלל תושבי הגטו. בשבועות שקדמו לפודג המרד נוצרה בגטו עיר תחתית של ממש. כמעט לכל אחד מ-40,000 היהודים שונתו בו הוכיח מקום מסתור באחד הבונקרים.³⁹

37 עם זאת, אין להחגל מכר שסיכה מרכיח לרחיעת הגרמנים מחיפשים מקיפים במרחפים ובעליית נגן היחה קרב ההתנגדות.
38 התקבמות של החיות התבטאה לא רק בידיעות שהגיעו מרחוק אלא גם בריכוז והפצתה הטריטוריית על הישה.

39 שושנה ברהייך, ערות, אוי"ש, 03.5469, עמ' 11; דוח מפי עד ראי"ה (15 בספטמבר 1943), אוי"ש, 033.160; יצחק שיינמן, ערות, אוי"ש, 16 M49E; אריה ייכוב, האחרונים: בקץ המרד של גישו וארשה, ספרית הפועלים, מרחביה 1958, עמ' 168 ולאקיה קיד, משיגי עברי החומה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 142; רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 424, 438-441; הנ"ל, כתבים אחרונים, עמ' 255; כתביה של אלמנית, אמ"ה, עמ' 18, 202.21, 302.21; ד"ר פוליסקי, "המצור הארוך (19.4.43-27.5.43)", בתוך: בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד בגטו ורשה, עמ' 310.

יהודי גטו ורשה ראו בהפסקת הגירוש לאחר שילחתם של אפלי יהודים בלבד לא רק כישלון גרמני, אלא אף ניצחון יהודי. חברי המחתרות המזוינות לפעול לארגון מחודש של קבוצות הלוחמים ולגיוס מואן של משאבים לצורך חימושם.⁴⁰ לציידם היו בין תושבי הגטו שחייבו את מעשי ההתנגדות האקטיבית בגטו ואחרים שללי אותה.⁴¹ אך בעיני רבים מתושבי הגטו נתפס סירובם של היהודים ככריית מקומות מחבוא בתוך הגטו. כך, למשל, כתב שמואל התמקדזי לאחרי ככריית מקומות מחבוא בתוך הגטו.⁴²

היום עם סיום הגירוש הקטן, ב-22 בינואר 1943:
היום תגמלא חצי שנה להתחלת החורבן שליני וכימי הגירוש הגדול.
אילו היינו מגלים ואז התנגדות או לפחות כמירת התנגדות בשעת האקציה האחרונה, לא כל כך ננקל היחה עולה בידי הנאצים השמרת "ישוב יהודי כה גדול. אילו לפחות לא הלכו אז היהודים מרצונם, אלא התחבאו בעקשנות כמו בימים האחרונים, כי אז כהכרח היחה אקציה כזאת נמשכת חודשים על חודשים. לדאבו הלב הוצרכו תחילה כרבע מיליון יהודים לתת את חייהם, עד שהנתורים הבינו את המצב לאשורו והסיקו את המסקנות הנכונות.⁴³

אין ספק שמרד ינואר הרחייע את הגרמנים מביצוע חיפשים מקיפים במרחפתים

רשמו על כבודו האישי עד ליום האחרון במחבוא". אורנה גור, המחבוא, בית לחמי הגטאות, לחמי הגטאות 1997, עמ' 44.
34 לובסקי, בימי כליון ומרד, עמ' 117; רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 51.
35 ראו למשל ויכטר, "מתוך יומנו של שמואל ויכטר", בתוך: בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד בגטו ורשה, עמ' 192; "דומה כי כל כולו של רעיון ההתנגדות הוצג בצורה גורעת: צריך היה לנהל תסמולת, שהתמנים ותגוד באופן פעיל, ולא ילכו כצאן לטבת במקום שבהם אידיאליסטים ייוד ואחר כך חלק ליה כל המכונה למוות".
לחיאור אותה של המרד ראו יחיאל גורני, "אקציה מספר 2", אוי"ש, M.10/AR.2, 288.
36 ויכטר, "מתוך יומנו של שמואל ויכטר", בתוך: בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד בגטו ורשה, עמ' 193. ראו גם חייש ברלינסקי, "מאורעות בגטו בימים 17-21 בינואר 1943", שם, עמ' 183; "כל אלה שהתחבאו, ישנם. השאר באומשגלפלי ל.ל. לא הועילו התעודות [...] מונת טרבליקה ברלעת המול". זיכרונותיו של ברלינסקי פורסמו גם קודם לכן: הודש ברלינסקי, "זיכרונות", ילקוט מורשת א (תשכ"ד).

נולד הרצון להתנגדות, שביטל את התחרה הטבעית, את הפחד מפני המוות והייסורים. המוני העם הכינו שעל-ידי אי כניעה הם נלחמים בדרך מיוחדת באויב, ומקשים עליו את מעשה ההרס והחורבן.⁴³

מרבית תושבי הגטו התבצרו בכוונקרים שנתקו כבר כיום השני למוד מרשת החשמל הגז והמים. בשל הפחד מהלשונת הוכן במהרה שטוב יהיה אם כל מי שירדע על קיומו של הבונקר ישהה בחוכו, וכרוב מקומות המסתור נחרסו אנשים רבים יותר מכפי שתוכנן. עקב כך לא רק שמערכות האוורור התקשו לעמוד בעומס, אלא בעקבות כניסתם לכוונקרים של אנשים שלא הכינו לעצמם מלאי מבעוד מועד גם נוצר מחסור מזון. מצוקתם סיכנה את תושבי הבונקר כולו, וכמקומות שונים החלו היהודים להחיל את המערכת שהוקמה בוערי הכתים, ונמשכה בשופים – לכוונקרים. העשירים נדרשו לתרום ממזונם ולדעבם, והאוכל כושל באופן מאורג וחלק לכוונקרים. חשוב לציין כי אף שלא היה קשר בין הבונקרים, רבים מהם נחרו בדרך זו להתמודד עם מצוקת הרעב. מערכת הסעד שנוצרה בכוונקרים לא שאבה את כוחה מארגון גג, אלא מהעקרונות שהוטמעו בקרב הציבור היהודי בשנות המלחמה. הפעילות התברחת רבת השנים של אנשים כמו רינגלבלום סייעה ליצור בקרב הציבור היהודי תודעה של עזרה הדדית וזו הוסיפה לפעול גם בהיעדרם.⁴⁴

43 הדיש ואטר, "דמויות של לוחמים", בתוך: מלך ניישט, חורבן ומרד של יהודי ורשה: ספר עזריות ואזכרות, הוצע הפועל של ההסתדרות הכללית, הל-אכיב תשי"ג, עמ' 210. ללחימה בין היהודות הגרמניות לבין אנשי האי"ל והאצ"ל בימי המרד ראו גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 377-410; Engelking and Leociak, *Getto*; 757-733; *warszawskie*; pp. למרחק דומה העוסק במקומות המרכזי של האוכלוסייה האזרחית במהלך מרד גטו ורשה. במסגרת מצומצמת זו רק אעזר כי מיתחת דיווחיו של שירות בונגו למהלך המרד – על המספרים המורכבים שנכללו בו – מתבררים המשאבים העצומים שהוגמנים הקדישו לצירוש היהודים, בצד חוסר יכולתם לבצע את הגירוש במהירות. ראו יוסף קרמיש (עורד), מרד גטו ורשה בעיני האויב: הד"ח של מפקד גטו ורשה הגנרל יירגן שטרומ, יד ושם, ירושלים תשכ"ג, 194-121.

עמ' 121-194. 44 גייבטי, האחרונים: בקץ המרד של גטו ורשה, עמ' 73; יומנה של אלמונית (ספרה), אכיב, 302, 180, עמ' 9-11, 14-11, 23, 33-36, 38; ר"ר פוליסניק, "המצור האחרון (19.4.43-27.5.43)", בתוך: בלונטל וקרמיש, המרד והמרד בגטו ורשה, עמ' 310. לתנאים הקשים ששררו בכוונקרים התייחס גם מרדכי אנילביץ', מפקד האי"ל, במכתבו המפורסם מיום 23 באפריל 1943: "לא אוכל לחאר לפניכם את התנאים בהם חיים עמנו יהודי הגטו. רק יהודים יהודים יחזיקו מעמד. השאר ייספו במוקדם".

כאמור, בימים אלה כבר רינגלבלום לצד האריי של העיר, ואת מעשיו בשופים ובארכיון הוא המיר בפעילות הוועד היהודי הלאומי. עד מהרה היה עמנואל רינגלבלום לכות מוביל בוועד.⁴⁰ אחד מהתחומים שרינגלבלום היה מעורב בהם בכל הנראה, היה תכנית שאפתנית להצלת אנשי רוח יהודים שנתחן בגטו. לשם כך חזר רינגלבלום פעמים אחדות לגטו, והביא עמו כספים ומידע בדבר מקומות מסתור בצד הארי. את שהותו הקצרה, יומיים עד כספים ומידע נהג לנצל גם לשם קידום ענייני ארכיון עונג שבת, שההסיו להחזיקים בתוך הגטו גם בהיעדרו. רינגלבלום אמנם יזם את הקמת הארכיון ויצר את מסגרת פעילותו, אך התפקיד השוטף של הארכיון המשיך גם בלעדיו. במהציה אפריל 1943 נכנס רינגלבלום בפעם האחרונה לשטח הגטו. לימים היו ששענו כי הסיבה לכך הייתה רצונו לחנוג עם חבריו את חג הפסח, שחל ימים ספורים לאחר מכן. אך הדבר המורו: את פסח של שנת 1940 חגג רינגלבלום עם סאגן ומיטרמן, חביו שכבר נרצחו; בשנת 1941 הוא היה טרוד במצוקת הרעב ששררה בגטו; ואת חג הפסח תש"ב (1942) ציין רינגלבלום, בליווי חברים רבים, בתנועת מטבח ציבורי. עד לפסח זה, של שנת 1943, נספו, כך הוא כתב, כ-97 אחוזים מהם.⁴¹ ירדיו לחגים – אכדו; חבריו המעטים לפעילות, שעדיין נותרו בגטו, התרככו בשופ המכשחתים; אך רינגלבלום שם את פגמיו לגטו בצד הארי. לו הכל היה הפעם הוא היה בשליחות ציבורית.⁴² אשתו וכנו ציפו לו לאחר יום יומיים בגטו – לפני החג. אולם הגירוש האחרון של יהודי ורשה והמרד שפרץ בעקבותיו שיבשו את תכניתו.

ב-19 באפריל 1943 ביתר כוחות גרמניים גורלים את הגטו. אנשי המחנות ותושבי הגטו העבירו את היריעה במהירות, והציבור היהודי ירד למסתור. בימים הבאים התנהלה ברחובות הגטו לחימה בין הכוחות הגרמניים ובין לוחמי האי"ל והאצ"ל. בר כבוד התנהלה חזית נוספת, אזרחית במהותה: הגרמנים ניסו לתפוס יהודים על מנת לגרשם מחוץ לגטו, בעוד האוכלוסייה והיהודית התבצרה בכוונקרים: "בקרוב אלפי גברים נחפים וילדים,

40 סמקין ברמן, "פאן רוזנבסקי", עמ' 13-14. 41 רינגלבלום, "ימיו וחימתו", עמ' 117, 266; תה"ל, כתבים אחרונים, עמ' 66, 79. 42 שם, עמ' 93, 141; טורקוב, היה היחה ורשה יהודית, עמ' 185; סמקין ברמן, "פאן רוזנבסקי", עמ' 13.

שהתבצרו בהם: ניצולי מקומות המתכווה ראו לפניהם עולם שלא הכירו; אחריהם, נשארו כבנוקין ונשרפו חייהם. היחזקותם של עשרות אלפי יהודים כבנוקרים למרות התנאים הקשים הכריחה את הגרמנים להתמודד עם בית אחר בית. לדבריו של יוזף שטרופ (Stroop):

לא חשוב לי כמה חיילים משבשעים היו למטה האגון היהודי הלוחם...⁴⁵ מהות הכעיה היא, שפעילות האגון [...] קרנה על כל החברה היהודית כגטו ועוררה תגובה שדרתה. הם בעצמם [...] יחפזו שלא ידעו כלל איך ללקה הציתו כנפשם של אלפי יהודים, שהיו סבילים עד עתה.⁴⁶

השילוב של הלהימה היהודית והתבצרות היהודים כבנוקרים הוא שנתן למרד גטו ורשה את כוחו והפך אותו למרד המוני.

במהלך המרד שהה רינגלבלום בשופ של באראר כרחוב נלווקי (Nalewki). הוא צפה מרחוק בלהימה של אגוני המתחמת בנאצים, וכנראה היה שותף להתבצרות היהודית כבנוקרים. בסוף אפריל גורשו פועלי השופ לטרונזיק (Treblinka), וכיום גם עמנואל רינגלבלום. ניתן לשער שאת הימים שקדמו לגירושים הוא ביילה במקום מסתור. מאחר שלא היה ברשותו מזון, אין אלא לקוות שגם הבנוקר שלו יישם את עקרונות הערכות ההרדית שהיא ואחרים דאגו להטמיע בקרב החברה היהודית במשך תקופה כה ארוכה.⁴⁷

לקשר עם רינגלבלום נותק במרד ורק שבועות ארוכים לאחר מכן נודע לחברי בוועד היהודי הלאומי כי הוא נמצא במחנה טרונוזיק.⁴⁸ ביוני 1943 חולק רינגלבלום מהמתנה בוכות פעילותם האמיצה של שושנה (אמילקה)

46 קוימיץ מוצ'ארסקי, שיחות עם תליין, בית לחמי הגטאות והקירוב המאוחר, תל-אביב 1979, עמ' 198.
47 רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 141, 257.
48 נראה כי גם שם המשיך רינגלבלום בפעילותו הציבורית כמו גם בעבודת החירוף שלו. עבודתו על המנהל אמנם אבדה, אך ככתבי ישי עזרה לפעילות חכרי הא"ל שנמשכה במחנה וכן להתארגנות תרבותית וציבורית, וכך הוא כותב: "דעו לכם, כי אחרני העסקים והחברתיים, כל עוד נותרה נשמה באפס, נותרו נאמנים לאידאליים של הרכותנו ועד מותם נשא בידי את דגל התרבות והמאבק בכרטיית". רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 326. ראו גם עמ' 94, 111, 153.

כי 23 באפריל 1943 החלו הגרמנים בהרס ובשרפה שיטתית של בנייני הגטו. האש המשתוללת הצליחה במקום שבו נכשלו החיילים הגרמנים; רבתיים באחת והפכו את הבנוקרים למלכודות מוות. הדרי הבטון חסמו את היציאות מהבנוקר, וחלק מהלכודים בהם, כך מעידים היהודים, כשלו בהם בעודם חיים. בשופ המבששתונים וכאזור השופים היו התמוכות עשויות מכרמל, ולכן הם התמוטטו באופן חלקי וגורל ישרי הבנוקרים בהם היה שונה: הבנוקר נותר, אך התנאים בו היו לא-אנושיים. מהמת השרפות הגיע החום במקומות המתכווה בגטו לרמה בלתי נסבלת. המים רתחו בצניורות ופוצצו אותם; מאגרי המזון שלא נשרפו התקלקלו מהחום; האוויר היבש הקשה את הנשימה, והיען שחדר לכנוקר עזור את העיניים. בה בעת שימש האוויר העשן גם כהתראה בדבר לכנוקר עזור את המסתחרים וכסימן שיש לנטוש את מקום המתחוללת מעל לראשיהם של המסתחרים "החיים בקלחת הרתוחת של הגטו לא פסקו. למרות קרואותיהם המורעבות של הגרמנים להיכנע, לא היה איש בגטו שיעלה את הכניעה על דעתו. הגרמנים היו מוכרחים לכבול כל מקלט, כל בנוקר בכוח הנשק".⁴⁹

בימים אלה של שרפת הגטו הגיעה התופת לשיאה, וכסופו של דבר הצליחו האש והמיצוק הארירה שהיא יצרה במקום שבו נכשלו הגרמנים. התנאים הלא-אנושיים הכריעו את הכף. היהודים נאלצו לעזוב את הבנוקרים או במאוחר. גורלם נחרץ. כמעט ככל מקומות המתכווה, בהם מסתחרים אלפים, אי אפשר להחליק נר מחוסר אוויר. יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), השואה בחיפוי: מבחן תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, סולין וברית המועצות, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 251.

45 עמ' 16-20: שושנה ברהיייר, עדות, שם, 03.5469, עמ' 12-14; רבקה רייכרט, עדות, שם, 03.5750, עמ' 17: שמחה רותם (קאזיק), ובתוכי העבר... בארגון היהודי הלוחם, בית לחמי הגטאות והקירוב המאוחר, תשמ"ד, עמ' 47: גוטמן, מרד הציונים, עמ' 362; לוחמי הבריחה, עמ' 88-89: מארק ארלמן, הגטו לחם: צעירי הכנור בגטו ורשה, של גישו ורשה, עמ' 88-89: מארק ארלמן, הגטו לחם: צעירי הכנור בגטו ורשה, הקירוב המאוחר, תל-אביב 2001, עמ' 93: טראש שטבהילץ, שבועה מדורי גזתנים, משרד הכסחות, תל-אביב 1992, עמ' 12: כתביו של אלמוני, אמ"ח, 302.229, עמ' 3-4: אלמונית, "הגטו בוועד", בתוך: בלומנטל וקרמיש, המרי המרד בגטו ורשה, עמ' 319, 321; סילקס, "בגטו ורשה בימי אפריל 1943", עמ' 12-13.

ב-10 במרס 1944 הוציא להורג רינגלבלום וכני משפחתו.

עוד בראשית המלחמה גרש רינגלבלום את פעילותו על פי תפיסתו האידאולוגית כאיש פועיל ציון שמאל. כתיבתו ההיסטורית נועדה לשקף את קולו של ההמון הדומם – אותו מגזון אנשי היוצר את פני העם – ופעילותו הציבורית הייתה מושתתת על עקרונ הערכות ההרדית שיתוף כלל הציבור כמפעילי העזרה. ואכן, גם הכבודה הציבורית שנשתתה בגטו לאחר הגירוש הגדול – על כל מנגלוליה – שימרה את העקרונות שהציב רינגלבלום.

יתר על כן, המסמכים שאספו רינגלבלום וחבריו גם בתשעת החודשים האחרונים לקיומו של גטו ורשה, מחזירים כמדה רבה את מוקד המחקר להמוני העם היהודי. בצד מותם של מאות אלפים בטרכלינקה המסמכים חושפים גם את אסון חיייהם של הנותרים, ולו באופן זמני בגטו, ומרד גטו ורשה מצטייר לא רק כמאבקן המזוין של המתחרות אלא גם כמאבקם של המוני התושבים המתכצרים.

בה בעת, פעילות העזרה הצעמית במהלך גטו ורשה לא היתה תלויה ישירות ברינגלבלום, והצגת החברה היהודית גם בחודשים האחרונים לקיומו של הגטו כחברה פעילה ותוססת מתבססת בעיקר על עבודתם של כלל חברי הארכיונים. גם במקופות שבהם רינגלבלום עצמו פסק מכתובתו והתרחק מהעבודה הציבורית – כשל פעילותו האחרונה, עקב מצבו האישי או מוסם יציאתו הפיזית מהגטו – לא חדל הארכיון מפעילותו הענפה ועבודת העזרה הצעמית לא הופסקה.

נראה כי רינגלבלום השקיל, ככוח אישי ותו ובמעשי, להנחיל את משימתו ואת רעיונותיו לציבור רחב. יסודות הכתיבה, הערכות ההרדית ושיתוף כלל הציבור כמפעילי העזרה שקבע רינגלבלום, הבן שורש, והמשיכו להתקיים גם בזמנים קשים – ואפילו בהיעדרו של רינגלבלום.

קוסובר ותיאודור פייבסקי (Pejewska). הוא חזר למחבוא, לאשתו ולבנו, והמשיך בכתיבתו וכפעילותו הציבורית, עד לגילוי המסתור.⁴⁹ במרס 1944 נודע ליהודים שהחזקון בפאזיאק על מאסים של ר"ד עמנואל רינגלבלום וכני משפחתו. יהודים אלה החלו לתכנן את העברתו אליהם, לקבוצת העורבים המקצועיים במקום, במטרה להציל את חייו, ויוליאן הירשהייט, עיתונאי יהודי שהכיר את רינגלבלום באופן אישי, נשלח כחיי ליצור עמו קשר ולשתף אותו בתוכנית:

הפגישה שלי עם רינגלבלום נמשכה בסך הכל מספר דקות, אבל אותן דקות ספרות חקוקות בחזקת בזיכרוני.

וכאשר הספידו לרינגלבלום את התכניתו הוא הצביע על בנו ושאל: "ימיה יהיה איתו? [...] ומה יהיה עם האישה? [...] מה יכולתי לענות לו? [...] רינגלבלום הבין משתקתי את האמת ומיד הוסיף: "אני מעדיף ללכת על קידוש השם יחד אהם. [...]"

ומאותו יתר שאלו "האם המוות קשה?" ולאחר שניות הוסיף בקול שבור מיאוש: "אבל מה הוא אשם בכך, הקטן – והורה שוב באצבעו על הגער – והן רקו בגללו הלך כואב כל כך" [...]"⁵⁰ לא ידעתי מה להשיב וגם בקרבי ראב הלב.⁵⁰

רינגלבלום לא היה רק היסטוריון או פעיל ציבור חשוב אלא גם, ובעיקר, אדם: הוא זועע מרעיונותם של המזונים, כאב את מותם של חבריו הקרובים, וחוד לגורל יקריו: אשתו וכייחוד בנו.

49 שושנה קוסובר, עדות, איו"ש, 033.50. ראו גם בתיה טמקין-ברמן, יומן במחמרת, תל-אביב תשס"ז, עמ' 37-39. ה" Biuletyn Informacyjny, מרס 30 במרס 1944 הודיע על פסקי דיץ שהוציאו בית דיץ מחמרת מיוחד וכינידם גור דיץ מוות לאן לקזיסקי (Łakiński), על שיתוף פעולה עם הכובש והסגרת אורחים פולנים ממוצא יהודי. לדברי פרוקורובה, לקזיסקי, בן-ה-18 שדעתו נטרפה עליו, היה קרוב לוודאי מי שהודיע לגרמנים על המחבוא ברחוב גרוייצקה שבו הסתתרו רינגלבלום ויהודים נוספים. לקזיסקי היה גם אחיאי לזמנת כמה אנשי קרמיה קרובה ליי הגרמנים וחוסל על ידי המחמרת הפולנית. Teresa Pieketerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom* (1982), w *Warszawie, 1942-1945* (Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, pp. 286.

50 יוליאן הירשהייט, פינטשענע נעכט אין פאזיאק, צענטראל-פארבאנד פון פרייליגע "ידן אין ארענעניגע, בואנוס איירס 1948, עמ' 198-199.

המתכרים

רוך אנגל, פרופסור להיסטוריה יהודית מודרנית, אוניברסיטת ניו יורק.
ברברה אנגלקינג, פרופסור למדעי החברה במכון להיסטוריה ופילוסופיה,
האקדמיה הפוליטית למוזיאונים.

חוי בן-יששון, מרצה בחוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית
בירושלים; עובדת במגמת אירופה בתי-הספר המרכזי להוראת השואה,
יד ושם.

ישראל גושמן, פרופסור אמריטוס, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה
העברית בירושלים; לשעבר ההיסטוריון הראשי של יד ושם.

פליקס סיד, פרופסור להיסטוריה, מנהל המכון היהודי-ההיסטורי בווירשה.
נתמה טק, פרופסור אמריטוס לסוציולוגיה, אוניברסיטת קונטיקט,
סטמפורד.

רעיה כהן, מרצה בכירה להיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה, אוניברסיטת
תל אביב ואוניברסיטת פרידקו סקונרן, נפולי.

לאה פרייס, דוקטורנטית, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית
בירושלים; חוקרת את מצבם של הפליטים היהודים בגטו ורשה בתקופת
הכיבוש הנאצי.

שמואל קסוב, פרופסור להיסטוריה, טריניטי קולג', הרטפורד, קונטיקט.